

CELE MAI TIMPURI REPREZENTĂRI ALE CYBELEI ÎN SPAȚIUL VEST-PONTIC

Asia Mică este leagănul primelor expresii ale acestei divinități, încadrându-se aici statuete, reliefuri și inscripții cu subiecte teologice. Prezența în săpăturile de la Hacilar, Ierihon, Çatal Hüyük¹, a statuetelor paleolitice ale primordialelor Venere steatopige. înaintașele Cybelei, justifică vechimea milenară a cultului.

În Frigia, în prima etapă, Kubaba sau Cyubela a fost adorată sub forma unei pietre negre (*hetyli*) îmbrăcată adesea în haine femeiești, puțin șlefuite la mijloc și în zona superioară. Cultul său se oficia în peșteri, fiind o simplă zeitate chtoniană, dar autoritatea sa se va extinde în momentul în care devine regină² și mamă a zeilor, prin asocierea cu zeul cerului, care îi conferă titlul de noblete.

Marea Mamă nu era o zeitate paredră a unui zeu; în cadrul religiei sale domina aspectul feminin, Agditis fiind o epifanie a Marii Mame androgine³, influențând ierarhia sacerdotală, femeile ocupând principalele funcții în cadrul liturghiei⁴.

La început nu avea nici o divinitate paredră, era prezentată singură, putând fi clasată între religiile cu caracter monoteist metroac, până când, în secolul al IV-lea a. Chr., Attis își va subordona numele Marii Mame. Întârzierea se datora repulsiei grecilor față de riturile religioase de emasculare.

Ajunsă în Peloponez în sec. al VI-lea a. Chr. datorită relațiilor comerciale cu Asia Mică, zeița e identificată cu Rhea sau Demetra, care avea aproape aceleași atribute cu mama frigiană⁵. Introdus la Atena în sec. al V-lea, cultul Cybelei se va bucura de ridicarea unui templu, ca răscumpărare pentru uciderea unui preot ambulant⁶ al zeiței metroace. Ca supremă penitență i se va închina în Agora ateniană o statuie, ieșită din școala lui Phidias, ce va deveni prototipul statuilor și statuetelor din lumea greco-romană⁷, regăsite și în orașele pontice.

Îmbrăcând forme particulare, impuse de etica spiritului grec, cultul Cybelei va fi difuzat în coloniile grecești din bazinul Mediteranei prin filieră ioniană⁸, în sec. al VI-lea a. Chr. În zona litorală a Pontului Euxin este greu de precizat momentul pătrunderii divinității, cu toate că era un teren fertil datorită prezenței Marii Zeițe băștinașe. Cybela devine mai târziu forma de pietate cea mai răspândită în Dobrogea antică, rezistând până la venirea creștinismului, implantarea făcându-se pe acest strat al misterelor frigiene.

D. M. Pippidi susține că în ciuda vechimii relativ mari a știrilor privitoare la Cybele și Sarapis, ambele din perioada elenistică, nu s-au descoperit până în momentul de față sanctuare, statuete sau inscripții, documente arheologice care să ateste existența timpurie a vreunui cult propriu-zis al divinității sau a unei asociații de credincioși, pe teritoriul cetăților grecești din Dobrogea. Extrapolând problema se va face o paralelă cu coloniștii

¹ M. Eliade, P. Culianu, *Dictionar al religiilor*, București, p. 212.

² J. Moarten Vernaseren, *Cybele and Attis. The myth and the cult*, London, 1977, p. 18.

³ M. Eliade, *Istoria credințelor religioase*, București, 2000, p. 398.

⁴ H. Graillet, *Le culte de Cybèle. Mère des dieux, à Roma et dans l'Empire romain*, Paris, 1912, p. 6, non vidi.

⁵ Robert Turcan, *Culte orientale în lumea romană*, București, 1998, p. 17, 45.

⁶ *Ibidem*, p. 45.

⁷ Al. Popa, *Culte egiptene și microasiatice în Dacia romană. Rezumatul tezei de doctorat*, Cluj, 1979, p. 14.

⁸ M. Alexandrescu-Vianu, *Sur la diffusion du culte de Cybele dans le bassin de la Mer Noire à l'époque archaïque, Dacia*, N. S., XXIV (1980), p. 262.

greci, adepți ai cultului Cybelei, care țineau legătura cu cetățile sudului egean⁹ și foloseau acele rare figurine de lut ars găsite la *Callatis*.

Gabriela Bordenache, după o largă documentare și cercetare făcută asupra unui grup de statuete ale Cybelei, aflate în posesia Muzeului Național de Antichități, susține că imaginile care o reprezintă pe Cybela pe tron, originare din orașele pontice, indică o mare răspândire a cultului încă din epoca elenistică¹⁰. În acest context se menționează și sanctuarul zeiței descoperit în teritoriul *Histriei*, tot din perioada elenistică.

Pentru a înțelege apartenența la epoca greco-elenistică a reprezentărilor de cult ale Cybelei, suntem nevoiți să analizăm răspândirea cultului pe litoralul vest-pontic. În zona stângă a Pontului Euxin, nu se poate vorbi de o iconografie care păstrează aspectul caracteristic al locului de origine, ci devine comună pentru un tip pontic¹¹. Singurul element de identificare, care îți sugerează locul de origine și îți reamintește vechile forme îmbrăcate de artele plastice sunt elementele de adaos sau atributele divinității. Unitatea tipologică și stilistică, a celei mai mari părți a reprezentărilor, ne duce cu gândul că în epoca elenistică și mai devreme ar fi existat un singur centru de producție, acesta putând fi *Tomisul*¹², având în vedere descoperirile de calitate de aici.

Fie că este vorba despre statui de reprezentări în *aedicula*, sau basoreliefuluri simple, zeița apare în aceeași atitudine: așezată pe tron cu *polos* sau coroană murală pe cap, încadrată de doi lei sau cu unul singur, având o *patera* în mână dreaptă și un *tympanon* în mâna stângă, această descriere încadreându-se tipului arhaic ionian¹³.

O astfel de lucrare este statueta găsită la *Tomis*¹⁴, din perioada elenistică, cu suprafața grav corodată. Puternica eroziune a suprafeței împiedică efectivă determinare cronologică, un singur element indicându-ne perioada: partea inferioară a chitonului, ce se revărsa în falduri adânci verticale peste picioarele zeiței. Ne atrag atenția, capul, brațele și *timpanonul* ce au fost lucrate separat și apoi inserate în concavitatea rezervată special.

Următoarele două reliefuri¹⁵ o poziționează pe Cybela în cadrul unui tabernacul (templu mic), demonstrându-se astfel introducerea cultului Mamei Zeilor încă din perioada elenistică. La prima reprezentare se regăsește un motiv curent în materialul atic, detaliul celor doi adoranti schițați, ceea ce permite datarea între produsele de serie din epoca pre-romană. Cea de a doua piesă își regăsește copii fidele între statuetele și tabernaculele votive din Muzeul Atenian, datorită feței aproape monstruoase pe care o are zeița. Epigrafic vorbind, cea mai veche inscripție este datată la sfârșitul sec. al II-lea a. Chr. Datorită ei observăm poziția privilegiată a Cybelei în panteonul orașelor pontice. Creând cadrul propice legăturii Dioscurilor cu Cybela, printr-un sincretism cu Cabirii din Samotrace¹⁶ decretul tomitan¹⁷ se referea la constituirea unei găzdi de 40 de bărbați de elită sub conducerea a doi conducători aleși dintre cetățenii de marcă, onorându-i pentru achitarea conștiincioasă a sarcinii, ca în fiecare an să aducă ofrande Mamei Zeilor și

⁹ D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1998, p. 345-346

¹⁰ G. Bordenache, *Sculpture greche e romane del Museo Nazionale di Antichita di Bucarest*, Bucuresti, 1969, p. 30.

¹¹ A. Radulescu, L. Buzoianu, M. Barbulescu, N. Gheluta-Georgescu, *Reprezentari figurate in asezarea de la Albesti, Pontica, XXVI-XXIX (1995-1996)*, p. 24.

¹² Z. Covacev, *Les cultes thraco-phrygiens au Bas-Danube, Eighth international congress of tracology, Thrace and the Aegean*, vol. 1, Sofia, 2001, p. 825

¹³ M. Alexandrescu-Vianu, *Les statues et les reliefs en pierre*, *Histria*, IX, Bucuresti-Paris, (2000), p. 41.

¹⁴ G. Bordenache, *Sculpture greche e romane*, I, Bucuresti, 1969, cat. 47, p. 34.

¹⁵ *Ibidem*, Cat 52, 54, p.35, Cat 55, p.36

¹⁶ D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomis*, București, 1915, p. 98.

¹⁷ I. Stoian, *Inscripțiile din Scythia Minor. Grecești și latine. II. Tomis și teritoriul său*, București, 1987, nr. 2.

Dioscurilor pentru sănătatea cetății. La *Histria* cultul Cybelei este atestat de la începutul sec. al V-lea printr-o statueta de teracotă, găsită în 1971, într-o secțiune executată de-a lungul zidului arhaic¹⁸. Aceasta este realizată din argilă fină, având aceleași elemente comune tuturor pieselor ce sunt incluse tipului Ionian.

Ca o mică paralelă, legată de răspândirea cultului frigian în interiorul zonei rurale, s-au descoperit fragmente ceramice de factură greco-elenistică, meritând a fi menționată descoperirea de la Murighiol (*Halmyris*)¹⁹: un *kantharos* cu grafitti din al treilea sfert al sec. al IV-lea. Aceste mici marturii arheologice care dovedesc schimburile comerciale histriene sunt premisele pe care ne putem susține ipoteza răspândirii cultului Zeiței Mame. Secolul III a. Chr. este reprezentat de o statuie acefală găsită în 1952, în săpăturile de la *Histria* zona *Domus I*. Discuțiile în ceea ce privește această piesă pornesc de la faptul că o adorantă îngenuncheată în fața zeiței încadrează piesa în secolul III²⁰, datorită severității liniilor și proporției zvelte a corpului.

Cel de-al doilea secol a. Chr. este susținut de 5 descoperiri²¹, dintre care trei piese se înscriu în seria reprezentărilor atice, zeița fiind reprezentată cu o mantie ce acoperă genunchii și picioarele și cu leul în partea dreaptă. Ultimele două reprezentări au ca element comun puiul de leu ținut pe genunchi.

Pentru a încadra și ultima parte a perioadei elenistice, adică sec. I a. Chr., vom vorbi mai pe larg de una din cele două statuete găsite la *Histria*. Acest exemplar, din fericire în perfectă stare de conservare, poate servi drept cap de serie pentru producția de statuete votive din orașele pontice până în epoca romană. Ea a fost găsită în zona extraurbană, sub ruinele unei case elenistice²². Zeița stă pe tron cu *timpanonul* în mâna stângă și patera în dreapta, cu leul pe genunchi, tipologie pur atică.

La Nuntași, așezare rurală aflată în *chora* Histriei, s-a descoperit o statueta a Cybelei de tip ionic, datată în sec. al III-lea a. Chr. Piesa este identică cu unele exemplare mai vechi descoperite la *Callatis* și datate, în absența unui context arheologic, în sec. IV a. Chr.²³. În același strat de la Nuntași s-a descoperit un *chernos* și un fund de amfora cu destinații rituale, ce ne conduc la ideea unui sanctuar al zeiței Cybela sau mai probabil Demetra, prima fiind considerată ca "*visiting gods*"²⁴.

Cultul Cybelei la *Callatis* este atestat pentru o epocă mai târzie decât în celelalte orașe pontice. Cea mai veche piesă este o teracotă, ce aparține tipului ionic, din sec. IV-III a. Chr.²⁵. Epoca elenistică e reprezentată de câteva statuete, printre care se numără o piesă descoperită în timpul săpăturilor din 1959, de proporții destul de mari, de factură populară destul de curentă. Tot aici au mai fost scoase la lumina două capete de statuete, unul dintre ele de o factură specială. Zeița este prezentată tânără, cu o coafură de tradiție clasică²⁶, dând lucrării o anumită prospețime și posibilitatea exactă a datării în sec. I a. Chr. Partea

¹⁸ M. Alexandrescu-Vianu, *Nouveaux documents concernant le culte de Cybela Istros, Dacia*, N. S., XXXIX, (1990), p. 221.

¹⁹ *Eadem*, *Histria*, IX, p. 41

²⁰ G. Bordenache încadrează piesa în sec. IV a. Chr., iar M. Alexandrescu-Vianu în sec. IV-III a. Chr.

²¹ M. Alexandrescu-Vianu, *Les statues et les reliefs en pierre, Histria*, IX, București-Paris, (2000), p. 43-45.

²² *Ibidem*, p. 43-44

²³ G. Bordenache, *Antichità greche e romane nel nuovo Museo di Mangalia, Dacia*, N. S., 4 (1960), p. 501

²⁴ C. Domăneanțu, *Un sanctuaire hellénistique du site de Nuntasi. II, Dacia*, N. S., XXXVII, (1993), p. 64-78.

²⁵ G. Bordenache, *op. cit.*

²⁶ Idem, *Sculture greche e romane, I*, București, 1969, cat. 40.

²⁷ Z. Covacev, *Reliefuri inedite din muzeul de arheologie Constanta, Pontica*, V, (1972), p. 514.

posteroară a piesei e simplă, rotunjită, fără indicați de detaliu. Aceluiași secol îi aparține și o statueta a zeiței, păstrându-se de data aceasta doar partea inferioară, așezată pe tron și purtând un *chiton* lung cu voalul ce coboară probabil de pe umăr²⁷. Alături de aceste piese pe teritoriul callatian au mai fost găsite și tipare aflate acum în muzeul din Varna sau în colecția personală Slobozeanu. Ultimul menționat²⁸ a fost considerat de G. Bordenache drept „Cel mai prețios document plastic despre ceea ce trebuie să fi reprezentat statuia de cult din metroan-ul din Callatis”.

Să nu uităm zona rurală calatiană care se bucură de un bogat material ceramic figurativ, statuete și aplice. Un bun exemplu este așezarea de la Albești²⁹, cu piese de tip attic provenite din diverse *officinae* ale lumii elenistice. Tipul attic reprodus chiar la Athena, ne prezintă zeița pe tron cu un leu pe genunchi și în mâini cu *tympanon*-ul și *fiola*. Pentru sfârșitul secolului al IV-lea și începutul secolului al III-lea avem trei exemplare fragmentare. Primul exemplar este de o calitate deosebită, brun cărămiziu compact, ars oxidant până la cenușiu. Cel de-al doilea exemplar se afla în muzeul din Mangalia, fiind aproape identic cu un exemplar mai vechi descoperit la *Callatis*. Al treilea se distinge prin postamentul înalt. În secolul III-lea a. Chr. se află plasate două exemplare asemănătoare în redarea fizionomiei cu piese tot din *Callatis*. Una dintre piese aparține tipului Cybelei pe tronul înalt, piesa păstrează capul zeiței cu coroana murală și mâna stângă cu *tympanon*-ul. Important de menționat sunt extremitățile tronului în formă de palmete stilizate și faptul că tiparul era compus din două părți reproducând un model-prototip. Cea de-a doua piesă are elemente distincte: orientare spre stânga a leului din poala zeiței și *polusul* cilindric acoperit cu voalul. După calitatea argilei și realizarea superficială a unor detalii se presupune a fi un produs egeean, piesa făcând parte din tipul Tanagra. Tot în această perioadă se încadrează un fragment păstrat parțial, cu zeița îmbrăcată într-un *chiton* larg plisat și cu partea inferioară franjurată. Restul pieselor sunt părți fragmentare, printre care se numără o mână stângă și două brațe, tot stângi, ale unor personaje feminine. Acestea sunt diferite prin culoarea, calitatea argilei și contextul descoperirii, de seria statuetelor Cybelei de la Albești. Și să nu uităm două capete de lei, tipul Cybela cu leu în brațe. Interesantă este statueta de calcar adusă aici din *Callatis*, de un particular. Aceasta nu poate fi sigur datată, dar datorită trăsăturilor speciale se poate preciza epoca elenistică.

În finalul lucrării menționăm că aceste exemplare nu însumează totalitatea pieselor găsite până în prezent pe teritoriul Dobrogean antic, ci doar cele mai însemnate din punct de vedere topologic privitoare la cultul Cybelei. Pentru viitor se așteaptă noi descoperiri care să îmbunătățească înțelegerea și să clarifice multe dintre întrebările rămase fără răspuns.

AIDA DEOANCA
Universitatea “Ovidius”
Constanța

²⁸ A. Rădulescu și colab., *op. cit.*, p. 25.

²⁹ A. Rădulescu și colab., *Reprezentări figurate în așezarea de la Albești, Pontica, XXVI-XXIX*, (1995-1996), p. 25-27

THE EARLIEST REPRESENTATIONS OF CYBELA IN THE WESTERN PONTIC AREA

SUMMARY

This paper tries to give a short presentation of the earliest appearances of Cybela in the V of the Pontus. The Frigian Mother cult will be extended in the Greek colonies from the Mediterranean coast through Ionian help in the VIth century.

We can include the ancient Ionian model: the goddess on a throne with a *polos* or mural crown on the head, on her each side she has two lions with a *pathera* in her right hand and a *tympanon* in her left one. The attic example: Cybela seats on a throne with a lion on her knees, a *tympanon* and a *phiale* in her hands.

At *Tomis* her imagistic are little, but of good quality, the goddess is proved to exist in the fortress next to archeological elements and an inscription from the second century.

The oldest representation is from the Vth century, and is at *Histria*, a temple is supposed to exist, we don't know for sure if it is Cybela's or Demtra's.

In *Callatis* beside the IVth century statues, have also some prints and a place like Albești, rich in objects.